

Володимир ВАСІЛЬЄВ

КОМУНІЗМ ЯК СПОКУШАННЯ¹

Постановка проблеми. Становлення гуманітарної наукової методології – процес складний і суперечливий. Зокрема, ті ідеї і теорії, які зароджувалися і розвивалися в просторі європейської науки, могли бути прийняті, а потім знехтувані в СРСР (так сталося з психоаналізом, «епідемія» якого була зупинена в нашій країні на початку 30-х років минулого століття). У свою чергу, радянська наука породила не тільки метод марксизму, що претендує на самодостатність і «життя вічне», але, зокрема, такий фантом, як «семіотичний структуралізм», в якому «наука про знаки» вступала в складний симбіоз з методологією, яка стверджує, що на предмет слід дивитися як на сукупність функціонально пов'язаних елементів, структуру.

Остання теза є більш ніж прийнятною. Питання виникає з приводу семіотики: який стосунок вона має до методології структуралізму? Відповідь ми б сформулювали таким чином: такий само, який має будь-яка наукова дисципліна – можна поставити завдання описати її предмет як структуру, не більше. Якщо ж допускається ототожнення семіотики (треба відмітити, наукової дисципліни з її вельми обмеженим статусом) із структуралізмом (методологією), то здійснюється помилка, яку рано чи пізно доведеться визнати і осмислити [10, с. 5–51].

Мета статті полягає в пошуку відповіді на питання, як співвідносяться одна з одною ті самі проблеми, про які йдеться, – психоаналіз і структуралізм? (Нас цікавить галузь психоаналізу, пов'язана з юнгіанством і архетипікою).

Виклад основного матеріалу. К.Г. Юнг, розуміючи «психічну матерію», «колективне несвідоме» як структуру, грибницю, систему кристала і кажучи про те, що архетипічні ідеї, мотиви, образи і схеми при всіх «незліченних варіаціях» зберігають сутнісне семантичне ядро, мислить як класичний структураліст (те ж саме слід сказати і про його послідовників). Проте навряд чи кому-небудь вдасться довести, що Юнг користується формально-логічним інструментарієм структуралізму під час опису конкретних архетипів. Його описи швидше аморфні, ніж чіткі. Багато що в них читач повинен прийняти без доказів, так би мовити, на віру. (Це аніскільки не зменшує значення фундаментальних наукових відкриттів Юнга.) Використання інструментарію структуралізму (без штучного зв'язку з семіотикою) для аналізу архетипічного, на наше переконання, здатне вивести дослідження важковловимої проблематики несвідомого на якісно новий рівень. Це – один бік проблеми, власне методологічний. Він є вельми істотним, оскільки аморфний виклад може не бути або бути точним, науковим, а формально-логічне (якщо не трапилося помилки) таким є апіорі. Тут відкриваються перспективи і для верифікації отриманого знання.

Другий бік проблеми пов'язується з якістю предмету дослідження, яким, в нашому випадку, є літературний текст. Література в своєму історичному русі фіксує щонайменші відтінки суспільних настроїв.

ВАСІЛЬЄВ
Володимир,
VASILIEV
Vladimir,

кандидат філологічних наук, доцент кафедри російської і зарубіжної літератури Інституту філології і мовної комунікації Сибірського федерального університету, м. Красноярськ.

Анотація: у статті досліджені архетипический зріз творів Чернишевського, Тургенева і Достоевського в аспекті описів процесу спокушання «російських хлопчиків» ідеєю комунізму.

Ключові слова:
архетип, психоаналіз, російська література XIX століття.

УДК 82

¹Роботу виконано у рамках інтеграційного проекту СО РАН «Література и история: сферы взаимодействия и типы повествования»

У цьому плані літературний текст – безцінне джерело для вивчення колективної ментальності, у тому числі й на глибинному рівні. У цій статті ми спиратимемося на модель описаного нами раніше архетипічного сюжету про Христа й Антихриста [2]. Робота з ним дозволяє реалізувати задум створення «Духовної / ментальної історії нації». Зайве казати, що історія російської літератури як ментальна / архетипічна історія – поки що ніким не здійснений проект. Значущість його здійснення, ймовірно, теж не потребує особливого обґрунтування. У цьому проекті ми звернемося до невеликого часового відрізка – 60–70-х років XIX століття. Тексти, створені письменниками у вказаний період (і дещо раніше), фіксують тектонічне зрушення в глибинах національної психіки. Це зрушення пов'язується з процесом формування «нової людини» / «російської людини більшості» (Ф.М. Достоевський), спокушеної «новими» ідеями, найглобальніша з яких – ідея «зміни декорацій», звернення революції і побудови «небаченого» суспільного устрою – комуністичного. Мета статті полягає в тому, щоб проаналізувати (наскільки це можливо у вельми обмежених рамках) архетипічний зріз «національного тексту», в якому різними авторами і з різних точок зору описано спокушання «російських хлопчиків» ідеєю комунізму і пояснена суть ситуації.

«О, карикатура! Помилуй, кричу ему, да неужто ты себя такого, как есть, людям взамен Христа предложишь?» [4, с. 204]. Це слова з роману Достоевського «Біси» (1871, 1872), обернені Степаном Верховенським до сина Петра. Розуміючи соціалізм / комунізм як релігію («соціалізм – це ж те саме християнство...» [5, с. 776]), Достоевський підкреслює їх протилежність: «Моя ідея в том, что социализм и христианство – антитезы» [5, с. 497]. Але якого роду ця протилежність: комунізм як система поглядів є небувалим, знаменним проривом людської свідомості за рамки традиційного мислення і життєбудови або ж щось таке, що залишається у межах християнської бінарної картини світу?

У першому випадку розрив з християнством відкривав би людству те, чому не було зразків, прецедентів, прикладів... У випадку другому ми залишаємося у межах прецеденту й неминуче стикаємося з тим, що десакралізація християнського, апостольство «нової віри», – все, що позначається словами Достоевського «замість Христа», означає підміну образу Боголюдини фальшивою личиною, під якою ховається Антихрист («анти» – «на заміну» / «замість», «проти»). Маскою Христа прикривається «людина гріха», «син погібелі». Обличчя і маска («карикатура») дуже схожі і вимагають уміння їх розрізнити, інакше вони стануть рівно привабливими, і істина, втілена в обличчі, може бути знехтувана ради брехні, що маскується під істину. Такою є архетипічна підоснова сюжету про Христа й Антихриста (в якому головними дійовими особами є і спостерігачі-учасники – «російські хлопчики» в іпостасі: 1) або спокушених / тих, що прийняли природу Антихриста і що спокушають інших образами антисвіту, 2) або тих, що відкидають спокусу). Важливою є внутрішня боротьба «свідомості-розуму» з «несвідомим» / «свідомості» з архетипом Христа, що здійснюється в «новій людині». Наведена вище фраза Достоевського повністю звучить так: «Социализм – это то же христианство, но оно полагает, что может достигнуть разумом» (курсивом в цитатах виділено нами. – В.В.).

Відповіді на вказані проблеми дав сам Достоевський, для якого «нові люди» були головним об'єктом вивчення. (Не варто забувати, що в 1840-і роки письменник примакав до майбутніх «нечаєвців», «прогресистів», за що поплатився чотирма роками каторги. Титанічну боротьбу із спокусою Ідеєю, через яку він пройшов, змодельовано в романі «Злочин і покарання».) Відповіді дали сучасники Достоевського – І.С. Тургенєв, І.А. Гончаров, Н.Г. Чернишевський і багато інших. Останній цікавий тим, що сам, будучи «новим», займався презентацією образів «нових людей» в їх «сакральній іпостасі» і неминуче – самопрезентацією.

У романі «Що робити?» (1863) Чернишевський маніфестує цілу систему сакрального. Особливе місце в ній належить образу і життєпису Рахметова, збудова-

ному за агіографічним каноном. К. Кларк пише, що «життя Рахметова дуже точно співвідноситься з одним із найпопулярніших у Росії життєписів святих – “Життям Олексія, Божої людини”». «У тому й іншому тексті молодий чепурун із вищих класів пережив духовну перебудову, роздав майно жебракам, покинув свій дім, після чого починає жити в утриманні від слави і плотського кохання, присвячує себе вірі, використовує різні способи умертвіння плоті, щоб досягти самовдосконалення (Рахметов, скажімо, лежить на цвяхах)» [7].

Звернення загального характеру до конкретних життів, як правило, ускладнене, оскільки канон – структура, що синтезує безліч агіографічних текстів. Ніщо не заважає співвіднести життєпис Рахметова, наприклад, із «Життєм Феодосія Печерського». До того ж варто відзначити, що Олексій не був молодим чепуруном, і про його «духовну перебудову» в тексті нічого не сказано. Аскеза ж Феодосія, носіння залізних вериг ще в період його життя у миру, як уявляється, більшою мірою співвідноситься з цвяхами Рахметова, ніж аскеза Олексія.

Втім, важливий саме як такий факт презентації «оточеної сьйвом» «нової» людини – того, хто є «цвет лучших людей <...> соль соли земли» [8, с. 175], – святого, покликаного служити взірцем для неофітів релігії влаштування «світлого і прекрасного» майбутнього.

Земна релігія вимагала вирішення і суто земних нагальних питань. Одним із них було питання про жіночу емансипацію. Тому в «Що робити?» замість месії-нареченого («чоловіка») до учнів і тих, що потребують ідеологічного підживлення, порятунку-звільнення з'являються «фантастична наречена» та її сестра – «цариця-богиня»; їх образи продукують в долі героїв мотиви весілля-визволення і перспективи, вираженої тезою «чим далі, тим краще буде». «Ключовий символ роману – весілля – сходиться до новозаповітного символу – союзу нареченого і нареченої. У романі весілля має значення визволення в його різних аспектах – негайне звільнення жінки, Віри Павлівни, від гноблення сім'ї і суспільства завдяки її шлюбу з Лопуховим і повне визволення людства внаслідок соціальної революції. Євангельське коріння цих символів є очевидним – Царство Боже в Євангелії уподібнюється женихові (“От, наречений гряде”). У романі, проте, прихід нового світу асоціюється з пришествям месії-жінки; гряде не жених, а наречена» [8, с. 176].

Зцілення і порятунок Віри Павлівни в її першому сні – диво, створене «нареченою», подібне до того, що творив Христос [8, с. 176-177]. Обличчя «нареченої» вбирає в себе «багато імен» та облич. «А вот идет по полю девушка, – как странно! – и лицо, и походка, все меняется, беспрестанно меняется в ней; вот она англичанка, француженка, вот она уж немка, полячка, вот стала и русская, опять англичанка, опять немка, опять русская, – как же это у ней все одно лицо?» [12, с. 81]. Порівн. у вірші «Христос» Тургенева: «Именно такое лицо – лицо, похожее на все человеческие лица, – оно и есть лицо Христа». «Любовь до людей» – справжнє ім'я «нареченої» [12, с. 82]. Порівн.: «Людинолюб» – «людиноненависник» – стійкі іменування Христа і його супротивників. Образ Віри Павлівни сакралізується в її першому сні: «наречена» дарує їй здатність лікувати (Христос і будь-який святий як втілення його подоби – лікарі); і вона сама творить дива – воскрешає / виліковує від паралічу і випускає з підвалу таких же, як вона, дівчат. Тому не дивно, що образ чарівної «цариці-богині», оточений ореолом сьйва, трансформується і зливається з образом Віри Павлівни в її четвертому сні («Да, Вера Павловна видела: это она сама, это она сама, но богиня» [12, с. 281]). Місце Боголюдини в утопічній картині світу займає людина, (само)піднесена до бога. «Нет ничего выше человека, нет ничего выше женщины» (там же). «Новая Россия» / «кришталевий палац» майбутнього / «рай на землі», де «нет опасений нужды и горя», де «всем и каждому – полная воля, вольная воля» змодельований в романі в просторі біблійного Едему. «А возвышенность, с которой Вера Павловна и “царица” осматривают окрестности, – это гора Синай, где Моисей получил скрижали с Десятью заповедями» [8, с. 177].

Релігійна проблематика роману «Що робити?» далеко не вичерпується розглянутими мотивами. «Християнські принципи пронизують роман, від його наукових алегорій до оповідної стратегії і риторичних прийомів» [8, с. 183], – стверджує дослідниця, яка детально їх розглянула. Проте вважаємо, що сказаного достатньо для того, щоб пояснити силу надзвичайного впливу твору Чернишевського на російських юнаків, до того ж зовсім не позбавлених екзальтації, шукаючих справи і схильних фанатично увірувати в неї.

Чернишевський не просто виправдовував революційну ідею і революційну справу, він зводив їх у вищий ідеал – святості. Читання його твору було для читачів зустріччю не просто з іпостасями «нової» людини і «нового» царства, а з енергією архетипу, явленого образом нового бога, – «замість Христа».

Чернишевський в «Що робити?» не описує процес психологічного перероблення «російських хлопчиків» у «нових». Його герої просто ввібрали «аромат з полів» / нові ідеї і постали перед читачем перетвореними. Процес перетворення описує і Достоевський – найдетальніше в «Злочині і покаранні», романі, структура якого повністю визначається твором Чернишевського. По суті, ці два твори – єдиний текст, який можна видавати під однією обкладинкою.

Варто підкреслити, що роман Миколи Гавриловича для сучасного читача – читво надзвичайно нудне і неактуальне; тому ж, у кого вистачить сил здолати твір, воно може показатися досить милим – ані людини з сокирою, ані з рушницею, ані відповідних закликів там просто немає. А ось наполеглива думка, що будувати майбутнє треба працею, є (істотно, що чесна самостійна праця / російський бізнес постає у філософа-«пророка» повною утопією). Цілком імовірно, що Чернишевському абсолютно марно приписали заклик «До сокири кличте Русь» («К топору зовите Русь!») [1, с. 6—12; 3, с. 223—277]. «Але теоретично Рахметов, безумовно, є носієм ідеї звільнення людства за допомогою меча» (курсив в оригіналі. – В.В.) [9, с. 70], – пише В. Сердюченко. І це цілком слушно. Відомо, куди ведуть розумні розрахунки, коли вони дорівнюють благим намірам. Достоевський, чудово розуміючи справжню природу «нової» людини, вилучає цей образ з простору утопії і пробудовує його сутнісні складові: ідея плюс сокира = злочин. Ті думки, які «гасають у повітрі» у Чернишевського, у Достоевського теж гасають у повітрі, – просоченому «нестерпним смородом розпивочних» і клоак Петербургу: Розкольников не сам сформулював теорію, йому допомогли – студент і офіцер, якраз з розпивочної. І нові ідеї у Достоевського не «аромати», а «новые трихины <...> духи, одаренные умом и волей». «Люди, принявшие их в себя, становились тотчас же бесноватыми и сумасшедшими. Но никогда, никогда люди не считали себя так умными и непоколебимыми в истине, как считали зараженные» – це теж про Чернишевського і К°. Доля заражених – «всі мали загинути» [6, с. 516]. Там, де Микола Гаврилович намагався побачити зайнятих життебудовою, Достоевський бачив «мертвонароджених» / народжених не «від живих батьків», а «від ідеї».

Письменник дуже детально розглядає роботу «духу, обдарованого розумом та волею» (архетипу демона, міг би сказати Юнг), якого прийняв у свою свідомість герой. Проте несвідома природа Раскольникова є абсолютно іншою. Він єдиний, хто не сміється над розповіддю п'яного Мармеладова. Він допоміг йому – довів до будинку. Уражений убогістю, в якій живе сімейство, він «уходя <...> успел просунуть руку в карман, загреб сколько пришлось медных денег, доставшихся ему с разменянного в распивочной рубля, и неприметно положил на окошко» [6, с. 282]. Ці гроші – залишки одного рубля п'ятнадцяти копійок, отриманих від старої-лихварки. Він віддає останнє, у нього немає нічого, «второй день как уж он совсем почти ничего не ел» [6, с. 6].

Вчинок Раскольникова – таємна, нелицемерна християнська жертва, адже він щойно ходив програти сценарій вбивства старої Хлопчик, що готується підняти сокиру, постає перед нами як людина діяльного християнського добра і нелицемерної любові

до ближнього – краший з християн... Письменник неодноразово покаже, що вчинок Раскольникова не випадковий (у епізоді з п'яною дівчинкою, роздавленим Мармеладим, його похоронами і ін.).

Князь Мишкін (у чернетках «Князь-Христос») в романі «Ідіот» вимовляє одну єдину фразу, яка співзвучна заповідям Христа: «Сострадание есть главнейший и, может быть, единственный закон бытия всего человечества». Розкольников утілює саме цей закон. Перший несвідомий порух його душі під час зіткнення з чужою бідною, – допомога, активна дія, народжена співчуттям / співпричетністю добровільним мукам Христа.

Тоді звідки узялася ця душа? Пульхерія Олександрівна пише синові: «Вспомни, милый, как еще в детстве своем, при жизни твоего отца, ты лепетал молитвы свои у меня на коленях, и как мы все тогда были счастливы!» [6, с. 40–41]. Душа Родіка народилася з дитячої молитви. Але дитинство скінчилося. У Достоевського символічно християнство як дитинство російської людини скінчилося. Настали інші, «новітні» – грізні, ідейні часи. «Боюсь, я в сердце своем, не посетило ли тебя новейшее модное безверие?» [6, с. 40], – питає в тому ж листі матір. Відвідало. Не дитина, а дорослий, уражений ідеєю, Розкольників дивиться з моста на панораму, в центрі якої купол Ісаакіївського собору. «Необъяснимым холодом веяло на него всегда от этой великолепной панорамы; духом немым и глухим полна была для него эта пышная картина...» [6, с. 110]. А тому, вийшовши від Мармеладових, Розкольників «одумався», хотів повернутися і забрати гроші. «Ну что это за вздор такой я сделал <...> мне самому надо» [6, с. 28]. Порівн.: те ж саме в епізоді з п'яною дівчинкою [6, с. 50, 51].

Герої Достоевського – це не стільки люди, скільки глибинна психічна сутність, субстанції духу. Вони мають символічні імена. Розкольников утілює розпад, розкол цілісності «внутрішньої людини» – душі / несвідомого і свідомості. Душа залишається вмістилищем Бога, у свідомість же вселився біс. Його завдання – вбити душу. Сьогодні ясно, що психологічні студії письменника моделюють кризу християнської цивілізації, вектор її руху в цілому. Розпад і небуття – домінуючий напрям.

Чернишевський – соціаліст. Достоевський – почвенник. Художні світи того і іншого відповідають їх переконанням. Але більш ніж несподіваною і надзвичайно показовою є позиція ліберала Тургенева. Закінчуючи кар'єру романіста, бажаючи недвозначно роз'яснити своє ставлення до «нових» / нігілістів, він пише роман «Новь». У ньому проявляється чи не в кристально чистому вигляді архетипічний сюжет про Антихриста. Як і «Біси» Достоевського, роман ґрунтується на «нечаївській справі».

Тургенев дав головному героєві ім'я-міфологему – Нежданов, що робить його двійником керівника «Народної розправи». Сенс у тому, що Тургенев «не чекав» і «не сподівався», щоб Росія пішла шляхом нігілізму. Ім'я також несе семантику незаконнонародженості. Виблядок (так Нежданова називає соратник по справі і суперник у любові Маркелов), незаконнонароджений герой (ср.: народжений від блудниці Антихрист) для письменника – символ незаконності ідеології революції, що постає у романі ідеологією вироку, вбивства («Кто не с нами, тот права жить не имеет...» [11, с. 363]).

Проповідь псевдовчення, зваблювання ним, вбивство, прагнення до влади – мотиви, закріплені за членами революційного кружка (вони ж закріплені за Антихристом). Усі соратники Нежданова (не дивлячись на те, що вони чесні і навіть добрі) зображені недолугими, сам же він хворий на нездоланий потяг до смерті і в свої 23 роки кінчає самогубством (порівн.: Антихриста дожинає «вдплата Божя» за створення зло – він кидається вниз головою зі скелі).

Лібералізм – міжумочна позиція і з погляду соціаліста, і з погляду почвенника. Проте в «Нові» Тургенев стоїть не на позиції лібералізму, він судить «нових» людей з позиції... Христа, з тієї ж, що і Достоевський. Обидва письменники зривають маску з псевдосвятих, лжемучеников революційної ідеї.

Висновки. Збіг психоаналітичних процедур і висновків Тургенєва і Достоевського вельми вражає. Він дозволяє зробити цікавий висновок. Прихід релігії комунізму на зміну християнству, не був «оновленням», подібним до зміни античних богів або слов'янського язичницького пантеону на триєдиного християнського Бога. Достоевський має рацію: це було «те ж саме християнство» – пробудження його темного боку, антисвіту – житла сатани і його посланця Антихриста. Некеровану і страшну енергію тьми збудила посилена робота свідомості, що повстала проти Христа. Не можна сказати, що результати відомі. Поки що вони відомі не всі. Спокушання комунізмом знаменувало різкий стрибок у простір, який Достоевський визначав як «хворобу», «цивілізацію», «розвиток особистої свідомості» і заперечення «законів мас». Європа не спокушалася комунізмом настільки, наскільки Росія, але своїми шляхами вона прийшла до тих самих духовних результатів, а сьогодні в чомусь і обігнала нас. Процес триває. Кінцеві відповіді попереду.

Історико-літературний процес, розкладений психоаналітично, відкриває чудову перспективу написати цікаві розділи в «підручнику по самопізнанню». Це величезна, ледве розпочата робота. Вона виявляє глибину світу, дві безодні, про які сучасна людина, пересічна або вершитель доль, швидше за все, не підозрює. Заглянувши в ці безодні, ми із здивуванням виявимо там образи й енергії, які правлять і особистістю, і масами, відповідають за «сценарії доль». Людині ж дано дуже відповідальне право обирати.

Список літератури:

1. Антонов В.Ф. Звал ли Чернышевский народ к топору? / В.Ф. Антонов // Преподавание истории в школе. – 1995. – № 5.
2. Васильев В.К. Сюжетная типология русской литературы XI–XX веков. Архетипы русской культуры. От Средневековья к Новому времени / В.К. Васильев. – Красноярск, 2009.
3. Демченко А.А. Н.Г. Чернышевский: научная биография : Т. 3 / А.А. Демченко. – Саратов, 1992.
4. Достоевский Ф.М. Бесы / Ф.М. Достоевский // Собр. соч. : в 15 т. – Л., 1990. – Т. 7.
5. Достоевский Ф.М. Письма. 1834–1881 / Ф.М. Достоевский // Собр. соч. : в 15 т. – СПб., 1996. – Т. 15.
6. Достоевский Ф.М. Преступление и наказание / Ф.М. Достоевский // Собр. соч. : в 15 т. – Л., 1990. – Т. 5.
7. Кларк К. Советский роман: история как ритуал [Электронный ресурс] / К. Кларк. – Режим доступа : <http://www.fedy-diary.ru/?p=2661>.
8. Паперно И. Семиотика поведения: Николай Чернышевский – человек эпохи реализма / И. Паперно. – М., 1996.
9. Сердюченко В. Футурология Достоевского и Чернышевского / В. Сердюченко // Вопросы литературы. – 2001. – № 3.
10. Соболев Д. Логман и структурализм: опыт невозвращения / Д. Соболев // Вопросы литературы. – 2008. – № 3.
11. Тургенев И.С. Новь / И.С. Тургенев // Полн. собр. соч. : в 30 т. – 2-е изд. – М., 1982. – Т. 9.
12. Чернышевский Н.Г. Что делать? Из рассказов о новых людях. Л., 1975.